

**ЎЗБЕКИСТОН
ГЕОГРАФИЯ ЖАМИЯТИ
АХБОРОТИ**

---

52 – жилд

---

* * *

**ИЗВЕСТИЯ
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА УЗБЕКИСТАНА**

---

52 – том

Тошкент-2018

16. Попов В.А. Опыт природно-ресурсного районирования и картографирования территории обсохшего дна Аральского моря // Использование картографического метода в географических исследованиях. Мат-лы Респ. науч.-практ. конф. - Ташкент, 2011. - С.66-68.

17. Попов В.А. Ландшафтогенез Аральской впадины // Известия Географического общества Узбекистана. Том 50. - Ташкент, 2017. - С.22-31.

18. Рубанов И.В., Ишниязов Д.П., Баскакова Д.П., Чистяков П.А. Геология Аральского моря. - Ташкент: Фан, 1987. - 248 с.

19. Субботина О.И., Чанышева С.Г. Климат Приаралья. - Ташкент: Издание НИГМИ, 2006. - 172 с.

20. Popov V.A. The role of salt migration in landscape genesis of the Cis-Aral region // New York: Allerton Press, Inc., 1999. Problems of Desert Development. 1998, No. 3. pp. 112-126.

21. Popov V.A. Prediction of desertification processes in the Cis-Aral region // New York: Allerton Press, Inc., 1999. Problems of Desert Development. 1998, No. 5. pp. 14-19.

Тошов Х.Р*.

“МУЪЖАМ АЛ-БУЛДОН” АСАРИ ВА УНИНГ МУАЛЛИФИ ҲАҚИДА

Аннотация: мақола XIII аср бошларида яратилган “Муъжам ал-булдон” (мамлакатлар луғати) асари ва унинг муаллифи Ёқут Ҳамавийнинг илмий мероси тавсифига бағишланган.

Калит сўзлар: Богдод, Табриз, Марв, Мосул, математик-астрономик география, тасвирий география, луғатчилик йўналиши, Ёқут Ҳамавий, эски қалъа, жой номлари, географик луғат.

О произведении «Муъжам ал-булдон» и его авторе

Аннотация: статья посвящена произведению «Муъжам ал-булдон» (словарю стран), написанному в XIII веке, и научному наследию его автора Якута Хамави.

Ключевые слова: Багдад, Тебриз, Мерв, Мосул, математико-астрономическая география, описательная география, терминологическое направление, Якут Хамави, старая крепость, географические названия, географический словарь.

About “Mujam al-buldon” book and its author

Annotation: This article deals about “Mujam-al-buldon” the scientific memory of Yoqut Hamaviy, which was written at the beginning of XIII century.

Key words: Bahdad, Tabriz, Marv, Masul, mathematical-astronomic geography, (imitative) tine arts, glossary (direction of terminology), Yoqut Hamaviy, old palace, the names of places, terminology of geography.

Кириш. Шарқда IX-XII асрларда ва қисман XIII аср бошларида географик изланишлар нафақат математик-астрономик география, тасвирий география йўналишларида, шу билан бирга луғатчилик йўналишларида ҳам олиб борилган. Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ал - булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асари географик луғатчилик йўналишидаги илк асардир.

Ишнинг асосий мақсади Шарқ оламида яратилган, географияга тааллуқли луғатлардан бири “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарининг географик аҳамиятини тавсифлаш ва унинг муаллифи тўғрисида маълумотлар беришга қаратилди.

Асосий қисм. Маълумки, IX – XII асрларда ва қисман XIII аср бошларида муслмон Шарқда маданий-маърифий ҳаёт ва илм-фан ривож топган даврлар ҳисобланади. Шарқдаги география фани ҳам шу даврларда жадал ривожланди. Бу

*Тошов Худойназар Рамазонович - Бухоро давлат университети, Тупрокшунослик ва география кафедраси мудири, география фанлари номзоди, доцент

даврлардаги географик изланишлар асосан математик-астрономик география, тасвирий география, луғатчилик йўналишларида олиб борилганди. Буларнинг аввалги икки йўналиши қадимги грек географиясидан мерос бўлиб ўтганлиги яхши маълум. Аммо луғат тузиш йўналиши фақат Шарқ олимларининг илмий ижодий маҳсули ҳисобланади. Чунончи, Ғарбда яратилган биринчи географик луғат (муаллифи Ортелиус) фақат XVI асрдагина пайдо бўлганди.

Шарқда яратилган ва озми-кўпми географияга тааллуқли луғатлардан Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг (X аср) “Мафотик ал-улум”, Муҳмуд Кошғарийнинг (XI аср) “Девону луғотит турк”, Абул Фараж Муҳаммад ибн Ислоҳ ан-Надимнинг (XI аср) “Ал-Фихрист”, Абу Убайд Абдуллоҳ ал-Бақрийнинг (XI аср) “Муъжам мустожам”, Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъонийнинг (XII аср), “Китоб ал-ансоб”, Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг (XII аср) “Китоб ал-Жибол валмийох” каби асарларини эсга олиш мумкин.

Ушбу мақолада XIII аср бошларида яратилган яна бир нодир географик луғат ва унинг муаллифи ҳақида сўз юритмоқчимиз. Бу асар ўн жилддан иборат бўлиб, “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) деб номланган. Муаллифининг исми-шарифи эса Ёқут ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳамавийдир. Шарқшунос ва тарихчи тадқиқотчилар уни қисқача қилиб Ёқут деб ёки Ёқут Ҳамавий деб тилга оладилар.

Асли Кичик Осиёдан бўлган Ёқутни болалик чоғидаёқ қул қилиб сотишган экан. Уни Бағдодда савдо ишлари туфайли яшаб юрган, асли Суриянинг Ҳама шаҳридан бўлган бир савдогар сотиб олган ва унга Ёқут деб исм қўйган. У замонларда қулларга ёқут, зужрад, дур каби биронта қимматбаҳо тош номи билан исм қўйиш расм бўлиб, ота – онаси ноъмалум бўлган қулваччаларни эса “ибн Абдуллоҳ” деб қўя қолишар экан.

Ёқутнинг ёзишига қараганда, бундай исм шарифли шахслар онда-сонда учраб турар экан. Унинг ўзи Ёқут ибн Абдуллоҳ ар-Румий исми шарифли икки “адаш”ини кўрган. Бирини Бағдодда, иккинчисини Ироқнинг Мусул шаҳрида учратиб, хатто суҳбатлашган ҳам экан.

Ёқутнинг хўжайини ўзига тўқ бадавлат савдогарлардан бўлса-да, билими саёзлиги туфайли биронта чаккон ва билимли ёрдамчига муҳтож бўлган. Шу сабабли Ёқутни яхши ўқиб, билимдон бўлиб улғайишида ҳаракатини аямаган. Савдо ишлари билан боғлиқ ҳолда Ёқутни ўзи билан олиб юриб, Шарқнинг кўп шаҳарларида бўлишган. Айрим ҳолларда эса бундай ишларни ишониб Ёқутнинг ўзига топшириб ҳам қўйган.

Ёқут 1199 йилда хўжайини вафот этгач, қулликдан озод бўлади ва хўжайинининг “Ҳамавий” нисбаси билан Бағдод шаҳрида яшай бошлайди. Бу пайтларда Бағдод илм – фан маркази мавқеини йўқотмаган, бу ерда замоннинг кўп донишмандлари, олиму – фозиллари тўпланган, кўп мадраса ва кутубхоналар фаол ишлаб турганди. Жумладан, Салжук султонлари Али Арслон (1063 – 1072) ва унинг ўғли Маликшоҳга (1072 – 1092) вазирлик қилган, “Низомулмулк” унвони билан машҳур бўлган давлат арбоби Али Ҳасан ташкил этган ва бутун Шарққа донғи кетган “Назомия” мадрасаси, халифа ан-Носир (1180 – 1225) номи билан аталган. Унинг катта ва бой кутубхонаси доимо гавжум бўлган. Бундан ташқари шаҳарда яна ўттиздан ортиқ кутубхоналар ишлаб турганлиги маълум. Бундай шароитда китоб ва илм излаган Ёқут ўз даврининг илғор олимлари суҳбатларидан баҳраманд бўлган, куну-тунлари китоб ўқиш, муҳим деб топган китобларидан хуснихат ила нусха кўчириш билан шуғулланган. Қолаверса, унинг тирикчилик ҳам шунга боғлиқ бўлган.

Ёқутнинг кутубхона ва китоб излаб шаҳарма-шаҳар юрганлиги ҳам маълум. Унинг бу “саёҳат” лари 1213 йилда бошланиб, то вафотига қадар, яъни 16 йил давом этган. Шу сабабли бирор жойда муқим яшамаган.

Ёқутнинг аввало Бағдоддан Табриз шаҳрига ўтганлиги, у ердан Мосул ва Дамашқ шаҳарлари орқали Мисрга борганлиги маълум. Орадан уч йил ўтар-ўтмас у яна Дамашқда пайдо бўлган. Бу ердан Хуросон томонларни кўзлаб йўлга чиққан Ёқут Ҳалаб, Ирбил ва

Табриз шаҳарларидан ўтиб, Нишопурга, ундан сўнг Хирот ва Сарахсга, у ердан эса Марвга етиб келган.

Ўрта асрларнинг биринчи ярмида ўзидаги мадрасалар, кутубхоналар ва олимлари билан бутун Шарқ оламида машхур бўлган бу ораста ва кўркем шаҳар Ёқутга жуда хуш ёққан. Марвда икки йил яшаган Ёқут излаб юрган китобларининг кўпини шу шаҳар кутубхоналаридан топган ва уларни изчил ўрганган. Марвлик таниқли олим Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ал-Марвазийнинг (1112 – 1176) авлодлари билан танишиб, уларнинг уйларида ҳам бўлган, оилавий кутубхоналаридаги китоблардан фойдаланган. Ёқутнинг кўнглида умрбод Марвда яшаб қолиш ва географик луғат тузиш истаги ҳам шу ерда пайдо бўлганди. Аммо мўғул лашкарининг Мовароуннахрга кириб келганлигини эшитгач, бу шаҳардан кетишга мажбур бўлган. Шу орада Ёқут Хоразмга ўтиб, унинг бир қатор шаҳар ва қишлоқларини ҳам кўрган.

Ёқут ўз саёҳатларининг давомида Рай – Казвин – Табрид йўналишида юриб, 1220 йилда Мосул шаҳрига келади. Бу ерда у ўз луғати устида жиддий ишлаб, 1224 йилда унинг дастлабки нусхасини тайёр қилади ва шу йили Ҳалаб шаҳрига кўчиб ўтади, 1227 йилда бу ердан Фаластин ва Мисрга бориб келади. Ҳалабда Ёқут географик луғатининг сўнги таҳрири устида ишлашга киришади. Аммо мўлжалланган ишини поёнига етказмади, 1229 йилнинг 20 августида 50 ёшида вафот этади.

Ёқутдан бир неча асарлар илмий-маънавий мерос бўлиб қолган. Аммо унинг машхурлиги икки асари билан боғлиқ. Улардан бири “Муъжам ал-удабо” (“Адиблар луғати”) номли 7 жилддан иборат асар, иккинчиси эса ушбу мақолада сўз юритиладиган географик луғатдир.

Европаликлар ушбу луғатдан Шарқ олимларининг бошқа бир қатор асарларига нисбатан анча кеч, яъни XIX асрнинг биринчи чорагидагина хабардор бўлганлар. Бу пайтларда асардан иқтибос қилинган айрим парчалар (масалан, Ибн Фадлон саёҳати) ни ҳисобга олмаганда, кўпчилик луғатнинг мазмун ва моҳиятидан беҳабар эди.

Асарнинг тўла матни 1866 – 1873 йилларда Лейпциг шаҳрида босма усулда 6 жилддан қилиб ва 1906 йилда Қоҳирада қайта чоп этилгач, шарқшунос олимларнинг эътиборини қозона бошлади. Ушбу нашрлар луғатдаги маълумотларни ҳамда муаллифининг ҳаёти ва ижодини чуқурроқ ўрганишга имкон яратди. Шунингдек, асл нусхалари аллақачонлар йўқолиб кетган ёки анча кеч топилган бир қатор асарларининг умумий мазмуни ҳақида тўғри хулосалар чиқаришга асос бўлди. Чунончи, Ёқутнинг географик луғати унча ўтган олти юз йиллик даврдаги географик адабиёт ва унинг муаллифлари ҳақида ишончли ва қимматли маълумотлар берувчи бебаҳо асардир.

Ўз ишига ниҳоятда талабчан бўлган ва ўзининг географик луғатида аниқ маълумотлар беришга интиланган Ёқут ўрта асрлар тарихи, географияси ва фан тарихи учун муҳим бўлган кўп ва турли манбалар ҳақида хабардор бўлишимизга бениҳоя катта хизмат қилади.

Ёқутнинг географик луғат тузишдан асосий мақсади мамлакатлар, тоғлар, текисликлар, водийлар ҳақида, шаҳарлар ва қишлоқлар, турли аҳоли манзиллари, денгизлар ва дарёлар, кўллар, шунингдек, санамлар, турли зиёратгоҳлар, обида – ёдгорликлар, жойларнинг иқлими ва бошқа хусусиятлари ҳақида аниқ ва пухта маълумотлар беришдан иборат бўлган. Ва ушбу мақсадга ўз замонасига қиёслаганда, аъло даражада эриша олган.

Ёқутнинг ўзи эътироф этишига кўра, луғатда келтирилган географик маълумотлар катта амалий аҳамиятга эга. Ушбу маълумотлардан турли касб эгалари, олим ҳам, шоир ҳам, ҳаттоки оддий сайёҳ ҳам фойдалана олиши, жойларнинг номларини аниқ билиши, шунингдек, номларнинг қандай талаффуз қилинишигача хабардор бўлиши мумкин. Бу луғат фақат астрономик география, тасвирий география ва тарихий географияга оид маълумотлар йиғиндисигина бўлиб қолмай, балки халқларнинг оғзаки ижодига, маданиятига, динига доир маълумотларга ҳам бойдир.

Айтиш лозимки, Ёқут ўз луғатини тузишда илм қоидаларига риоя қилишга ҳаракат қилган. У ўздан аввалги луғат тузган олимларни бирма – бир санаб ўтган. Фойдаланган адабиётларини аниқ кўрсатишга интилган.

Луғатнинг муқаддима қисми сўзбоши ва бешта катта-кичик боблардан иборат бўлиб, ҳажми бўйича мўъжазгина бир китобчани ташкил қилиши мумкин. Унда Ернинг шакли ҳақида олимлар билдирган фикрлар бирма-бир қайд этилган. Дунёнинг иқлимларга бўлиниши, буржлар ва қайси мамлакат қайси бурж таъсири остида эканлиги ҳам санаб ўтилган. Шунингдек, ҳар бир жойнинг географик ўрнини аниқлаш, қибла томонни беҳато белгилаш каби бевосита амалий масалаларга ҳам тўхтаб ўтилган.

Муқаддима бобларида географик адабиётда учрайдиган кўп терминларни изоҳлашга, турли мамлакат ва ўлкаларнинг аҳолисига доир маълумотлар беришга ҳаракат қилган. Масалан, Ёқутнинг ёзишига кўра, “кўхандиз” сўзи Мовароуннахр ва Хуросон халқи тилида “кўхна диз”, яъни эски қалъа деган маънога эга экан. Бу ўлкаларда кўхандизлар шаҳарларнинг ўртасида, баландроқ жойларга қурилган.

Луғатнинг асосий қисмида жой номлари араб алифбоси тартибида берилиб, номнинг келиб чиқиши, қандай ёзилиши ва қандай талаффуз этилиши тушунтириб ўтилган. Шунингдек, жойларнинг қайси кенглик ва узунликда эканлиги, қайси бурж таъсири остида эканлиги ҳам айtilган.

Ёқутнинг географик луғатидан Муҳаммад Хоразмий, Абу Маъшар Балхий, Абу Зайд Балхий, Абу Райҳон Беруний, Ҳишом ибн ал-Қалбий, Муқаддасий, Масъудий каби қатор олимлар ҳақида, уларнинг айрим асарлари ҳақида қимматли маълумотларни топиш мумкин. Масалан, Ёқут Абу Райҳон Берунийнинг бизгача етиб келмаган ва Хоразм тарихига доир асари ёки 1031 йилда ёзган Тақосим ал-ақолим (“Иқлимлар тақсимоти”) номли географик асари бўлганлигини, уларни кўрган ва ўқиганлигини қайд этган. Шу каби Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сарахсийнинг бизгача етиб келмаган “ал-масолик вал-мамолик” асари бўлганлигини ва ундан фойдаланганлигини ёзган. Бу каби мисоллар луғатда анчагина топилади.

Ёқут ўз тафсиқларида, ўрни келганда, шоирларнинг шеърларидан ёки олимлар ҳаётидаги айрим воқеалар тўғрисидаги ҳикоялардан намуналар ҳам келтирган. Масалан, фикх илмида анчайин танилиб қолган Абу Маъшар Балхийнинг қай тарзда Бағдодга келиб қолганлиги ва бу ерда астрономия билан қизиқиб қолиб, бу соҳада юксак натижаларга эришганлиги ҳақидаги ёки Абу Райҳон Берунийнинг вафоти олдида мерос тақсимотига таалуқли бир масалани билиб қолишни истаганлиги ҳақидаги ҳикоялар мисол бўлади.

Ёқутнинг баъзи олимлар ёки уларнинг айрим асарлари ҳақида билдирган ҳолисона фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Бунга мисол тарақасида ўнга яқин географик асарлар муаллифи бўлган Ҳишом ибн Қалбийнинг (ваф. 820) нуфузи ҳақида: “биронта масала юзасидан олимлар ўзаро тортишиб қолганларида унинг сўзи исботлари билан кучли эди” – деб ёзганини ёки Берунийнинг “Қонуни Масъудий” номли асарини “астрономия ва математика бўйича ёзилган барча китобларнинг изини ўчириб юборди” – деб баҳолаганини айтиш мумкин.

Ёқутнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳамда луғатлари рус шарқшунос олимлари - академик В.Р. Розенни ва унинг шогирдлари - академик В.В.Бартольд ва академик И.Ю. Крачковскийларни ҳам қизиқтирган. Жумладан, ўрта асрлар Шарқ географик адабиёти билимдони И.Ю. Крачковский йирик монографик асарида (Танланган асарлар, VI том, 1957 йил) 11 саҳифалик ҳажмда Ёқут ва унинг луғати тўғрисида ўзининг қимматли фикрларини билдирган. Бу шарқшунос олим луғат ва унинг муаллифига баҳо берар экан, Ёқутни луғат тузишда ал-Бакрий (ваф. 1094 й.) каби географ – филологлар қаторида турсада, ўз луғатини тузишда нафақат келтирилган маълумотларнинг турли-туманлиги бўйича, балки мустақил ҳолда, айтиш мумкинки, ақл билан ёндашганлиги билан ҳам “бир калла” юқори туради, деб тавсиқлаган. Шу маънода унинг географик адабиётлар жамламаси эса мўғул истилосидан аввалги олти асрлик даврни муносиб равишда

яқунлайди. Ёқутнинг ўзини эса бизни қизиқтираётган соҳада ўз замонасининг буюк намоёндаси, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳозирги кундаги фанимизда ҳам унинг китоби яшамокда ва кундалик нуфузли қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда, деган фикрларни билдирган эди.

Таниқли географ олим Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам ўзининг “Сайёҳ олимлар” номли китобиди (1981) Ёқут Ҳамавийни “Ўрта Осиёнинг чинакам шайдоси, ватанпарвари бўлиб қолган” – деб таърифлар экан, унинг Марв ва у ердаги кутубхоналар тўғрисида жўшиб ёзган сатрларидан намуналар келтирганди.

Ёқутнинг географик луғати ҳажмига кўра, анчайин катта (10 жилддан иборат) бўлишига қарамай, ўрта асрларда халқ орасида қайта-қайта кўчирилган чоғи, бизнинг кунларгача бир неча нусхада етиб келган. Масалан, Европанинг бир қатор шаҳарлари (Лондон, Оксфорд, Копенгаген, Берлин, Париж, Санкт-Петербург) кутубхоналарида мавжудлиги аниқланган. Ҳозирги замон олимлари асосан унинг Лейпциг ва Қоҳира босма нашрларидан фойдаланмоқдалар.

Асарнинг кенг маълум бўлишида Ёқутнинг замондошлари, таниқли муаррихлар Ибн ал-Асир ва Ибн Ҳалликон кабиларнинг ҳиссалари бор. Чунончи, Ибн Ҳалликоннинг таъкидига кўра, Ёқут вафоти олдида бағдодлик бир танишига китобларини бериб, ўзи яқин муносабатда бўлган Ибн ал-Асирга топширишни илтимос қилган.

Хулоса. Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ал - булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарида унча ўтган олти юз йиллик даврдаги географик адабиёт ва унинг муаллифлари ҳақида ишончли маълумотлар ўрин олган;

- “Муъжам ал-булдон”да географик объектларнинг аниқ ва пухта тасвирлаганлиги ундан барча, жумладан, оддий сайёҳ ҳам фойдалана олишига имкон берган;

- “Муъжам ал-булдон”да халқларнинг оғзаки ижоди, маданияти ва динига оид маълумотларга ҳам катта аҳамият берилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зокиров Ш.С. Тошов Х.Р. География тарихи. Монография. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2015.

2. Крачковский И.Ю. Избранные труды. VI том. - М., 1957.

3. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Сайёҳ олимлар. - Т., 1981.

4. Jacut's geographisches Wörterbuch heraus gegeben von F.Wustefeld. vol. I-VI, Leipzig, 1866 – 1873.

Абдуганиев О.И.*

МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИИЙ ҲУДУДЛАРНИНГ ЭТАЛОН ФУНКЦИЯСИ АҲАМИЯТИ ВА САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Аннотация. Турли вазифаларни бажарувчи МЭТХларни ижтимоий-иқтисодий ва экологик жиҳатдан баҳолаш анча мураккаб ишдир. Шунинг учун, мақолада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар функцияларининг аҳамияти ва самарадорлигини баҳолаш масалалари уларнинг эталон функцияси мисолида кўриб чиқилган. МЭТХларнинг эталон функцияси унинг 5 та таркибий қисми асосида таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: экотизим, реинтродукция, синантроп, биоценоз, геотизим, МЭТХ, эталон, экологик каркас, резерват, биота, ландшафт.

Значение эталонных функций охраняемых природных территорий и оценка их эффективности

Аннотация. Весьма сложной задачей представляется социально-экономическая и экологическая оценка охраняемых природных территорий, выполняющих различных функции. В данной статье функциональная значимость и эффективность охраняемых

* Абдуганиев Олимжон Исомиддинович – Фарғона давлат университети география кафедраси докторанти.
E-mail: Abduganiev76@mail.ru.